

הבעיה העדתית בדיוני הנהלת הסוכנות בשלהי תקופת העלייה ההמונית

ירון צור

לאחרונה מסתמנת תזווה ברורה בהיסטוריוגרפיה על הבעיה העדתית. פתיחת הארכיונים מספקת מידע רב על תהליכי העלייה והקליטה של יוצאי אסיה ואפריקה, על יחס ההנהגה והפקידות הישראלית ותהליכי עיצוב המדיניות כלפיהם, וכו'.¹ מעבר לכך, התייעוד עומד לפרשנויות שונות ולתובנות העולות מהן לגבי מהותה של הבעיה העדתית. במאמר שפורסם לא מכבר והעוסק בהתייצבותם של עולי מרוקו בחזית הבעיה העדתית בראשית ימיה של המדינה הצעתי פרשנות, לפיה מקור ייחודה של הבעיה

1 תום שגב, 1949: הישראלים הראשונים, ירושלים 1984, עמ' 187-123; ירון צור, המאבק על העלייה המרוקאית: ישראל, הקולוניאליזם הצרפתי, האליטות היהודיות הבין-תפוצתיות והלאומיות הערבית (להלן: צור, המאבק), מחקר מוגש לפרוייקט הבינאוניברסיטאי לחקר מערכות ההעפלה ע"ש שאול אביגור (חלק א, 'הנציב העליון ו"האקסודוס" היהודי'), מהדורה פנימית לתלמידי האוניברסיטה הפתוחה, ללא ציון מקום וזמן הוצאה [תל-אביב 1991]; הנ"ל, 'לאומיות פזורה ומשברים חמורים בתפוצות', בתוך: יחיעם ויץ (עורך), ההיסטוריוגרפיה של הציונות: בין חזון לרוויזיה, ירושלים תשנ"ח (להלן: צור, לאומיות פזורה); הנ"ל, 'אימת הקרנבל – "המרוקנים" והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה', אלפיים, 19 (2000) (להלן: אימת הקרנבל), עמ' 126-164; דבורה הכהן, עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל – 1948-1953, ירושלים 1994 (להלן: הכהן, עולים בסערה); הנ"ל, הגרעין והריחיים: התיישבות העולים בנגב בעשור הראשון למדינה, תל-אביב 2000 (להלן: הכהן, הגרעין והריחיים); נסים לוטן, מדיניות הקליטה של העלייה הצפון אפריקנית בהתיישבות, נוכח הדה קולוניזציה במרוקו ובתוניסיה, 1954-1964, עבודת מ"א, אוניברסיטת תל-אביב, 1994; שושנה מרום, המדיניות החברתית של ישראל בשנות החמישים והשישים והתהוותן של 'שכבות המצוקה', עבודת מ"א, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1997; חיים מלכה, הסלקציה: הסלקציה וההפליה בעלייתם וקליטתם של יהודי מרוקו וצפון אפריקה בשנים 1948-1956, [קרית גת] 1998; אבי פיקאר, 'ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים', עיונים בתקומת ישראל, כרך 9 (1999), עמ' 338-394; יהודה שנהב, 'יהודי עיראק והחשבון הלאומי', תאוריה וביקורת, חוב' 12-13 (2000), עמ' 67-77; אסתר מאיר-גליצנשטיין, 'עולי עיראק והממסד הישראלי בראשית שנות החמישים: המאבק להשתלבות', בתוך: אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), עידן הציונות, ירושלים 2000, עמ' 271-295.

העדתית כבעיה אתנית הוא המתח המגולם בציונות מראשיתה בין האתוס הלאומי השוויוני לבין השפעתו האוניברסלית של הסדר הקולוניאלי.² כתנועה לאומית של תפוצות, או לאומיות פזורה, פנתה הציונות לקהל יעד באירופה, באסיה ובאפריקה, אזורים שתושביהם מצאו את עצמם בעידן הקולוניאלי בדרך כלל משני עברי המתרס. הציונות היא אל נכון התנועה האתנו-לאומית היחידה של אירופים ולא-אירופים, מה שעורר בקרבה בעיה מיוחדת של התנגשות בין השפעות הלאומיות להשפעות המורשת הקולוניאלית המגלמת בחובה שסע מובנה בין תושבי אירופה וצפון אמריקה לשאר תושביו של העולם. מתח זה קיבל ממדים חסרי תקדים מיד בראשית העלייה ההמונית, כאשר לאור תחזיות העלייה הסתמנה האפשרות שמשקל היהודים הלא-אירופים בחברה הישראלית יגבר ביותר. התחזית הולידה בקרב אנשי הרוב האשכנזי חרדה דמוגרפית מפני שינוי מאזן כמותי זה, חרדה שניתוחה מעלה כי היא הושתתה על החשש שהשינוי העדתי יגרוור בעקבותיו תמורה תרבותית ומהפך פוליטי שיקעקעו את הישגי היישוב הציוני.³

על רקע העלייה החריפה במתח העדתי ניתן להבחין אצל ראשי השלטון והפקידים הישראלים בשתי גישות בסיסיות שונות בנושא היחס הראוי ליהודי אסיה ואפריקה. גישה אחת, שהלמה את האתוס הציוני הרשמי, לא הבליטה את הפערים התרבותיים והאחרים בין היהודים האירופים והלא-אירופים, דגלה בעלייה גדולה, מהירה וכללית גם מאסיה ומאפריקה, האמינה בשילוב מהיר בין העולים מן התפוצות השונות, יהא מקורם אשר יהא, ובסופו של חשבון, ראתה בתוספת הדמוגרפית מארצות האסלאם ברכה למפעל הציוני, למרות האמונה בעדיפותם של ותיקי היישוב והעולים האירופים. הגישה האחרת הייתה הפוכה ולא הלמה את האתוס הציוני. המחזיקים בה חששו יותר מפני הפערים התרבותיים, לא חפצו בעלייה גדולה ומהירה וכללית, ולא האמינו באפשרות של אינטגרציה מהירה בין יוצאי אירופה לבין העולים מן המזרח. הם ראו בעלייה המונית ובלתי סלקטיבית, במיוחד מארצות האסלאם, קללה ולא ברכה למפעל הציוני. הואיל וגישתם המסתייגת לא הלמה את האתוס הציוני הרשמי, האחדותי והשוויוני, לא ניתן לה בדרך כלל פומבי. ואולם, התת-אתוס העדתי היה רווח בהנהגה ובציבור האשכנזי הרחב והיה לו משקל חשוב, לצד האתוס הרשמי השילובי, בעיצוב המדיניות הישראלית והיחסים העדתיים.⁴

ההבחנה בשתי עמדות יסוד שונות אלו והמעקב אחרי ביטוייהן באמצעי התקשורת, בדעת הקהל ובעיצוב קווי מדיניות, בדעת הקהל וכו' – עשויים ללמד רבות על

2 צור, אימת הקרנבל.

3 שם.

4 שם; ראו גם בספרי, קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות, 1943–1954, תל-אביב 2001 (להלן:

צור, קהילה קרועה), פרק 4.

התפתחותה של הבעיה העדתית בחברה הישראלית. במה שקשור לניצני ההתפתחות בתחום ההיסטוריוגרפיה של הבעיה העדתית, נטיית החוקרים היא לחלק את קובעי המדיניות לפי יחסם למדיניות מיון העולים (הסלקציה). ואולם, לפי הבנתנו, הוויכוח על מדיניות המיון הסתיר מאחוריו עמדות יסוד אידאולוגיות, רגשיות ותרבותיות שנגעו לשורשי הבנתם של חוגים שונים בציבור את מהות החברה ההולכת ונבנית במדינת היהודים ואת הסיכויים לבנותה ממרכיביה השונים של הפזורה. המעקב אחר התפתחותן של הגישות והתמורות בהן יכול גם ללמד על בעיותיה המיוחדות של הציונות כלאומיות מזן נדיר, של תפוצות.⁵ לנושאים אלה מוקדש העיון שלהלן, בהשתקפות הבעיה העדתית בדיוני הנהלת הסוכנות בשלהי תקופת העלייה ההמונית.

א. רטינת ההנהגה הישראלית

מאגר הלהט והאופטימיות שהזין את מאמץ הקליטה העצום של ישראל הצעירה בראשית תקופת העלייה הגדולה, החל מ 1948, הגיע למיצוי מקץ כשלוש שנים. קברניטי המדינה, ובמיוחד אלה שהיו מופקדים על הכלכלה והקליטה, חדלו לראות בעלייה ההמונית הגשמה של חלום לאומי, והיו מודעים הרבה יותר לסיטו שהיה כרוך בה. משמעותי במיוחד היה כמדומה המפנה בעמדתו של לוי אשכול – הכוח המניע שמאחורי התיישבות העולים ומאחורי ניהול המשק הסוכנותי בתקופת העלייה ההמונית. אשכול ייצג את הרוח האופטימית של מפעל הקליטה והפיתוח בתקופת המאמץ העצומה שלו, מול מהססים ומקטרגים אין ספור. בהציגו לראשונה, בשלהי 1948, את היזמה ליישב עולים חדשים אמר: 'המחלקה להתיישבות מנסה בשבועות האחרונים להסתער בעזרת חברים על העלייה העממית הגדולה הזאת כמו שהיא להפוך אותה במידה האפשרית לעלייה בונה התיישבות, בונה כפרים. מנסים לעשות זאת מתוך טיפול אינדיבידואלי, בהסברה לכל אחד לחוד ולכולם ביחד'.⁶ עתה, בשלהי 1951, ניתן היה להבחין כי משהו מהותי השתנה בגישתו למתיישבים. מצד אחד הוא המשיך להיות חדור בהכרה שהניעה אותו ליזום את התיישבות העולים ולפעול לקדמה – הביטחון שבעלייה ההמונית טמונה ברכה להגשמת משימות היסוד של הציונות בתחום פיזור האוכלוסין ויצירת מעמד חקלאים. מצד אחר גברה אצלו ההכרה שהרשויות יצטרכו להשליט את רצונן ביתר תוקף מבעבר על המון המהגרים. היקפה המצומצם יחסית של ההתיישבות בשנת 1951 – 50 נקודות חדשות בלבד – עורר את חששו שמפעל ההתיישבות הגיע למשבר והוא חרד שבכך יסתיים 'כיבוש הארץ' ויישובה. יש מחסור ניכר במדריכים, אמר, בעשרות יישובים אין הדרכה, וניתן היה להבין את דבריו אלה

5 לדין נרחב בנושא זה ראו: שם, וראו גם: צור, לאומיות פזורה.

6 מצוטט בתוך: דן גלעדי, 'לוי אשכול – קברניט ההתיישבות ההמונית (1948-1952)' (להלן: גלעדי, לוי אשכול), מכון גולדה מאיר, נייר דיון מס' 71, ספטמבר 1993, עמ' 14.

כביקורת על ההתיישבות הוותיקה שאינה עושה די לטובת הכשרת העולים החדשים. אך עיקר חציו כווננו לעבר העולים. הוא קבע, כי ההתיישבות ברחבי הארץ בהתאם לצורכי המדינה חייבת להתבצע תוך 4-6 שנים, ואם לא ייעשה הדבר – אולי לא תתבצע בכלל. קשיי העולים בישראל, הסביר, מעניקים דווקא יתרון לשלטונות לביצוע המשימות הלאומיות: מן המחנות קל יותר לגייס מאשר מן המעברות ועל אחת כמה וכמה מן השיכונים ובערים. יתרה מזו, הוא קבע ברורות שהשלטונות יצטרכו לפתח שיטות חדשות להוביל את המתיישבים למקומות הרצויים ולרתק אותם אליהם. בתקופה האחרונה, אמר, היינו עדים לכך שקמו יישובים שלמים ועזבו את בתיהם או צריפיהם וחזרו למעברות. לעומת זאת כדוגמה הפוכה, דוגמה להצלחה 'להדביק את המתיישבים לקרקע', הוא ציין כמה כפרי עבודה שמתיישביהם הובאו אליהם ישר מן המחנות. מסקנתו הייתה כי 'ללא ברירה יתרה. ישר מהאוניה נעביר את העולים לנקודות ההתיישבות [...] יהיה בסלקציה וחלק בלי סלקציה, אבל האנשים יהיו במקום'.⁷

לוי אשכול נואם בקונגרס הציוני בירושלים, אוגוסט 1951
[באדיבות ארכיון העבודה, מכון לבון]

בעמדתו של אשכול בסוף 1951 השתקפה אפוא ספקנות רבה באשר למקומו של היסוד הוולונטרי, נשמת ההתיישבות החלוצית, בהתיישבות העולים. דומה כי מבחינה זו עבר אשכול דרך ארוכה מימיו הראשונים כיוזם המפנה בתורת ההתיישבות. בדבריו בשלהי 1948 הביע השקפה אופטימית לגבי יכולת ההתיישבות כשלעצמה לחולל בנפשות המהגרים מעין מטמורפוזה חלוצית תוך זמן קצר. אמונה אופטימית זו אפשרה לו לגשר על הפערים העמוקים בין אנשי העילית הציונית הסוציאליסטית דוגמתו לבין המון המהגרים היהודים ולראות בהם את בני דמותו בכוח: 'בוני התיישבות' ו'בוני כפרים'. לכאורה די היה בהובלת המהגר אל האדמה ובהפקדת מחרשה בידיו כדי שהלה יפתח במסע ארוך שבו יצעד גם הוא במסלול האודיסאה של חלוצי העלייה השנייה והשלישית. אותות היחס האופטימי הזה אל המהגרים ניכרו גם ב'זימה שפתחו בה בכל זאת ב 1951 – 'עליית הצעירים' ממרוקו. היה זה ניסיון להפוך צעירים מחבורות הרחוב בקזבלנקה למעין חלוצים תוך חודשים ספורים.⁸ הצרכים האדירים של המדינה החדשה, הרצון של העילית החלוצית הציונית הוותיקה לשלוט ולהנהיג ותפיסתה האחידה את העולים באשר הם הולידו פרויקטים מסוג זה, שיסודם בגישורים דמיוניים, שעלולים היו כמובן להתנפץ אל סלע המציאות. 'חומר האדם עכשיו קשה הרבה יותר מאשר לפני שנה או שנתיים', קבע אשכול בצער במרס 1952. 'אין ברצוני להוציא שם רע על זרע אברהם, אולם לפני שנתיים היו עולים גם יהודי יגוסלויה, בולגריה, יון וצ'כיה. במידה שאנחנו מתרחקים מאותם ימים – נעשה החומר האנושי רע הרבה יותר'.⁹ בדבריו עמד על פער התרבויות שבין האשכנזים, תושבי הארץ והעולים שהגיעו בשנים הראשונות לקום המדינה, לבין עולי המזרח, בעלי המנטליות השונה. עמדתו לגבי עדות המזרח הייתה זהה לעמדת רבים מחבריו להנהגה: 'מה שאנחנו נותנים להם זה אורסט בשבילם'.¹⁰ כמו רוב חבריו לעילית הפועלית האשכנזית האמין אשכול בעומק לבו כי האשמים העיקריים בשברו של חזון התיישבות העולים הם העולים מארצות האסלאם. ברם גם בשעת האכזבה לא נעלמו הצרכים האדירים והרצון לשלוט ולהנהיג. רק ביחס כלפי העולים התחוללה תמורה: נולד כעס כבוש, מעין רטינה על העולים המזרחים שהושמעה בגלוי בדיונים הפנימיים והתפרצה מעת לעת גם בפומבי. היה תסכול על כך שהמון זה, שאך מקרוב הייתה נכונות גדולה כל כך לחבקו ולאמצו אל גרעין חלוצי האומה – אינו עומד בדרישות התפיסה האחידה של העולים. ובעקבות התסכול והכעס השתנתה גם תדמיתו של היסוד המתקשה להשתלב. שוב לא ייחס לו הדמיון תפקיד של 'בונה כפר', אלא של ה'חומר האנושי' שממנו יצור הבונה את הכפר

8 צור, קהילה קרועה, עמ' 294-297.

9 פרוטוקול ישיבת הנה"ס, 9.3.1952, עמ' 16-17, אצ"מ, S100/939.

10 גלעדי, לוי אשכול, עמ' 33.

הנחוץ, בשיתוף פעולה עם העולה או בלעדיו. המהגר הורד לדרגת כלי, אינסטרומנט, למפעל הלאומי הגדול.

ב. תסכוליו וחרדותיו של ראש מערך הקליטה

היו אישים נוספים בהנהגה הישראלית באותה תקופה שמילאו תפקיד חשוב בהתגבשות היחס לעולי ארצות האסלאם. אחד מהם היה ראש מחלקת הקליטה בסוכנות, גיורא יוספטל. מתוקף תפקידו בסוכנות ומעמדו האישי במפא"י היה יוספטל חוליית הקשר העיקרית בין מערכת הקליטה כולה לבין צמרת השלטון. היה לו מעמד חשוב גם בזירה הפוליטית היהודית הביין-תפוצתית, והוא, כמו גולדה מאיר, שימש תכופות בתפקידי תיווך בין ישראל לראשי היהדות האמריקנית. יוספטל עתיד היה למלא לימים תפקיד גם בפרשת השילומים, ואף נתמנה למזכיר מפא"י; הוא נפטר בגיל צעיר בראשית שנות השישים בהיותו שר הקליטה.¹¹ במאמר הערכה שנכתב עליו כשנתמנה למזכיר מפא"י ועזב את תפקידו בסוכנות, בספטמבר 1956, נאמר, כי נימוסיו הבלתי מהוקצעים, כבודות התנועה שלו, קולו הרם וגזרתו העצומה מעלים בדמיון את דמותו של פייר בזוחוב מ'מלחמה ושלום' של טולסטוי.¹² יוספטל היה מן הבודדים בצמרת מפא"י שלא היו ממוצא מזרח אירופי ומבחינה זו נראית ההשוואה לאציל הרוסי בזוחוב חוטאת לדמותו. ואולם אילו היה בזוחוב, כמו לא מעטים מאנשי האצולה הרוסית, ממוצא גרמני ונציג התרבות המרכז אירופית, הייתה ההשוואה מושלמת. יוספטל היה ה'יקה' שבחבורת המנהיגים המזרח אירופים של מפא"י. הוא נולד בנירנברג שבגרמניה, בשנת 1912. אביו שנפצע בשירות הצבא הקיסרי במלחמת העולם הראשונה וידו שותקה, התגאה כל ימיו בגרמניותו ובמחיר האישי ששילם על נאמנותו למולדת. לא רק מוצאו של יוספטל, אלא גם תרבותו המקורית והוויית גידולו היו לפיכך שונים ביותר מאלה של חבריו להנהגה המזרח אירופים. משפחת אביו הייתה מתבוללת ביותר, ואפילו את הגיעו למצוות לא ציינו בשום טכס יהודי. חינוכו היה גרמני-מערבי מובהק, כנהוג במשפחות היהודיות מהשכבה היהודית הבורגנית הגבוהה, ששיעור המרת הדת בקרבה היה גבוה ביותר, ושבררכה להשתלבות מלאה בחברה הסובבת נרתעה מכל נטייה בדלנית יהודית.

בהיותו סטודנט בהיידלברג נתקל יוספטל לראשונה בחוג יהודי ער ובציונים הגרמנים. לענייננו חשוב לציין, כי התפתחות הציונות בגרמניה בשלב זה, אחרי מלחמת העולם הראשונה, הייתה קשורה קשר הדוק למפגש בין צעירים מסוגו של יוספטל לבין מהגרים יהודים ממזרח אירופה שהתיישבו בברלין ובערים נוספות בגרמניה. יהודי

11 על יוספטל, ראו: שלום וורם (עורך), גיורא יוספטל: חייו ופועלו, תל-אביב תשכ"ג (להלן: וורם, יוספטל); חזי לופבן, איש יוצא אל אחיו, תל-אביב 1967 (להלן: לופבן, איש יוצא).

12 גיורא יוספטל, דבר, 26.9.1956.

גרמניה נחשבו למייצגי האגף המערבי של יהדות אירופה ויחסם ליהודי מזרח אירופה, ה'יהודים המזרחים' (Ost-Juden) בעיניהם, מזכיר את יחסם של יהודי אירופה ליהודים מארצות האסלאם בישראל. הם הביטו עליהם בהתנשאות כעל ציבור יהודי נחשל ופרימיטיבי וראו בעין רעה את תנועת ההגירה שלהם לכיוון גרמניה. האוסט-יודן נתפסו כמי שנוכחותם מעוררת ומגבירה את האנטישמיות ומזיקה ביותר למעמד האוכלוסייה היהודית הוותיקה.

ציוני גרמניה הצעירים נבדלו מחוגם החברתי בכך שפיתחו יחס שונה כלפי המהגרים המזרח אירופים שהצטופפו בשכונות עוני בברלין ובערים אחרות. הציונים הצעירים, שחיפשו את המקורות להתחדשות תרבותית ופוליטית – מקורות שהיו חסרים בסביבתם המתבוללת – חשו כי דווקא אצל המהגרים היהודים חיים ותוססים היסודות הדרושים להם: קשרים קהילתיים ושפה ומורשת תרבותית שהתגלמו בידיש ובתרבותם הדתית של יהודי מזרח אירופה.¹³ את הרושם הרע שעוררה הנחשלות החברתית איזן אפוא בעיניהם ערכם התרבותי הלאומי של המהגרים. צעירים כיוספטל החלו לעתים קרובות את פעילותם הציונית בתור עובדי רווחה בקרב יהודי מזרח אירופה שבשכונות העוני, אך לא פיתחו כלפיהם יחס מנוכר ומרוחק. להפך, העניים דוברי היידיש הללו מילאו תפקיד בונה בתהליך עיצובם הנפשי והרוחני והם הכירו להם על כך תודה, מה עוד שמלבד העניים הכירו גם את שכבת האינטליגנציה של האוסט-יודן, שהרשימה אותם ביותר.

אחרי שהיה עובד רווחה קהילתי בברלין ופעיל בארגון עליית הנוער נתמנה יוספטל למזכיר תנועת 'החלוץ' בגרמניה ואחר כך התגייס לצבא הבריטי. אחרי המלחמה שב לטפל במהגרים, וכשנוסד המדור לקליטת עלייה בסוכנות היהודית התמנה למנהל. עם הקמת המדינה חל שינוי במעמדו האדמיניסטרטיבי של המדור והוא הפך למחלקה. יוספטל מצא עצמו עתה כפוף רשמית למנהלים מעליו,¹⁴ אולם מכל מקום הוא שמילא את התפקיד המרכזי במחלקה. כל המקורות תמימי דעים בהערכתם החיובית את כושר העבודה שלו, את כשרונו הארגוני ואת יכולתו להפעיל אנשים. מעטים הם האישים שמילאו תפקידי מפתח במנגנון הסוכנות באותה תקופה ושזכו להערכה חיובית כל כך מפי מי שהיו כפופים להם.¹⁵ עובדיו של יוספטל ראו בו כנראה דמות מנהיג ומחנך קשוח, רציונלי וישר דרך, הדורש מעצמו יותר מאשר מן האחרים. להערכת דמותו חשוב לדעת גם כי היו שמועות על כך שהיה הומוסקסואל, אך מעניין הדבר שלא ניתן

13 חגית לבסקי, בטרם פורענות, דרכם וייחודם של ציוני גרמניה 1918-1932, ירושלים תש"ן, עמ' 36; אריה סימון, 'דרכו החינוכית של ד"ר ז. להמן', בתוך: ז' להמן, רעיון והגשמה, תל-אביב תשל"ח, עמ' 23-10; גרשום שלום, דברים בגו, תל-אביב 1975, עמ' 58-55.

14 הכהן, עולים בסערה, עמ' 33-32.

15 ראו למשל: חיים צדוק, באהלי תימן, תל-אביב תשמ"א, עמ' 68-65; אריה אלדר, אברהם ציגל: איש הקליטה ועמיגור, [חמ"ד] 1994, עמ' 7.

למצוא שמץ של סימן לכך שהדבר השפיע על יחס חבריו להנהגה ויחס העובדים כלפיו. לאחר מותו של אליעזר קפלן שהיה שר האוצר הראשון של מדינת ישראל, הציע בן-גוריון ליוספטל לקבל את משרת השר. יוספטל סירב, אך ניאות לקבל לידי את ירושת אשכול, לאחר שזה התמנה לשר האוצר, והוא מונה לגזבר הסוכנות, לצד תפקידו במחלקת הקליטה.

ד"ר גיורא יוספטל ורעייתו סנטה, 1.11.1954
[באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: דוד אלדר]

המשימה העיקרית של מנגנון הקליטה של הסוכנות בתקופת העלייה ההמונית הייתה לתת להמוני המהגרים קורת גג, למנוע מהם רעב, מחלות ומגפות.¹⁶ נוכח הממדים הבלתי צפויים של ההגירה עבר מנגנון הקליטה במהירות מפעולה רציונלית למאמץ סיזיפי למנוע תוהו ובוהו בתחום הקליטה. הכול היה מופנה להגנת ריכוזי העולים מפני התמוטטות: לגייס מימון וכוח אדם, להוסיף עוד ועוד מקומות דיור, למצוא מקורות מזון, לפתח שירותים רפואיים וסניטריים בתנאים בלתי אפשריים, לטפל בלוגיסטיקה המסתעפת והולכת במשק שהיה נתון במלחמה ולאחריה במצוקה חומרית קשה.¹⁷ בכל אלה נראו אנשי מנגנון הקליטה כהולכים על חבל דק ביותר. לעתים מעדו מעצמם ולעתים גורמים חיצוניים, כמו איתני הטבע בחורף, שמו את מאמצייהם לאל והציגו את מערכת הקליטה הישראלית בכל קוצר ידה וחולשתה. הכאוס הראה אפוא

16 לתפיסתה הרשמית של מחלקת הקליטה את תפקידה באותה תקופה ראו: [א' קופלביץ, מ' בר-רצון, "כרמית", 11 שנות קליטה, עובדות בעיות ומספרים לתקופה (15 למאי 1948 – 15 למאי 1959), תל-אביב תש"ך, עמ' 1-34].

17 הכהן, עולים בסערה, עמ' 177-219.

מעט לעת את פניו הקשות במחנות העולים, במעברות ובלא מעט יישובי עולים. האימה הייתה שהוא יפרוץ מעבר למחוזות המהגרים שזה מקרוב באו ויחדור לתוך רקמות היישוב הוותיק, שהרי רק גבולות דקים הפרידו בין אלה לאלה. בין כך ובין כך הפכו מחוזות העולים, במיוחד לדידם של אלו שהכירו אותם בצורה המלאה והאינטימית ביותר, למובלעות מאיימות, שצריך להתגבר על סכנותיהן, לרסן ולהשליט בהן סדר. יוספטל דיווח למשל לחבריו להנהלה הציונית בישיבה שנערכה בחורף 1951 כדלקמן:

ברגע זה קיבלתי ידיעה טלפונית מתל-אביב. מודיעים לי: במעברת פתח-תקוה – פלשו לצריפונים חסרי הגגות, הוציאו מהם את העולים ומכסים בעצמם את הגגות; פלשו אל המוסדות. בחיריה – פלשו אל המוסדות ואל הצריפונים של התושבים הותיקים; המנגנון ברח; פלשו למחסנים ושודדים אותם. בכפר אונו – פלשו למוסדות, שדדו את הצרכניה; המנגנון ברח. המשטרה יצאה לכל המקומות האלה עם המנגנון שלנו. מצב דומה בחולון ובמקומות אחרים.¹⁸

מי שחשיבות התוספת הדמוגרפית שבעצם העלייה עיוורה את עיניהם לסבל האנושי של המהגרים, או מי שלא גדלו על ברכי תרבות שמעלה על נס את חשיבות הסדר והמשמעת – אולי לא היו חשופים כל כך לחרדה ממצב מובלעות העולים. בן-גוריון למשל לא נראה מבועת ממצבן, אך לא כן יוספטל. בהיותו עובד קהילתי לשעבר ובתור מי שחונך על ארגון קפדני, על סדר ואחריות ועל החתירה להרמוניה שכל אלו יוצרים בחיי הפרט והכלל – דומה כי חוסר היכולת לפקח ולשלוט על המערכות איים עליו ביותר. הכאוס שבצבץ מעת לעת ואיים לדרדר את מצב העולים שבתחום אחריותו הפך בהדרגה את חוויית העלייה ההמונית לטראומטית לדידו. הרצון לשים לה קץ הפך להיות המוטיב המרכזי בדבריו במוסדות השונים. ראש מערכת הקליטה לא יכול היה לשאת עוד את המשך העלייה הגדולה.

דומה כי על רקע חוויית היסוד שחווה בצעירותו, שאולי הניעה את כל הקריירה שלו כאבי הקליטה, הייתה הפגישה עם המהגרים בתקופת העלייה ההמונית קשה ומתסכלת שבעתיים. יש להניח שהוא ציפה כי שוב יתרחש אותו מפגש בין אנשי עילית כמותו לבין ציבור המהגרים. הוא העריך כי ציבור העולים יהיה נחשל, בחלקו אף יותר מזה שהכיר לראשונה בברלין, אך הוא ציפה שהמפגש עמו יהיה בכל זאת מפרה, בעל פוטנציאל להעשיר את העילית המנהיגה אותו ולהעצים את מפעלה. עיקר הציפייה להפריה התגלמה אצלו בשלב זה במושג פרודוקטיביזציה. הוא האמין וקיווה כי העילית הפועלית תוכל להפוך את העולים, תהיה דמותם המקורית אשר תהיה, לכוח יצוני בעיקר בחקלאות. הוא עצמו נעשה לציוני סוציאליסט ולאיש ההתיישבות העובדת, חבר קיבוץ גלעד, וכמו אשכול וחבריו האחרים להנהגה הפועלית השלה את

18 צוטט בתוך: וורם, יוספטל, עמ' 139.

עצמו כנראה בראשית העלייה ההמונית כי המטמורפוזה של העולים ממהגרים לחלוצים תיעשה בנקל ובמהירות. בדומה להתמודדות של אשכול בפרשת ההתיישבות, גם ליוספטל השלבים הראשונים של תקופת העלייה ההמונית היו קלים יותר ונשאו בחובם הבטחה לעתיד. למשל בשנת 1952 הוא העריך בדיעבד שמהו מחוויה זו היה לו במפגש עם עולי שארית הפלטה בשנים 1948–1949.¹⁹ ואולם ככל שגבר נחשול העולים ועמו התחזקה חוויית הכאוס, וככל שהשתנה מוצא העולים וירד חלקם של יוצאי אירופה ביניהם – כן גברו בלבו מפח הנפש והרטינה: 'מהעליה של 3 החודשים האחרונים אי אפשר לבנות חצי מושב. אי אפשר מכל העליה למלא אפילו חצי כפר. אי אפשר לבנות 4 קבוצות פחות או יותר מבוססות על עליית נוער, שיש סיכוי שישארו במסגרת התיישבותית, אי אפשר להקים מעברה במרחקים', אמר לחבריו בדיון על תכנית העלייה לקראת 1952.²⁰ הוא המשיך ודיבר במרירות על כך שאין בעלייה החדשה שום תרומה לפיזור אוכלוסין:

אין היא נותנת דבר למדינה. ב-3 החודשים האחרונים... שום דבר קורקטיבי לא עשינו. בנינו מעברות, הקימונו שיכונים ארעיים על-יד הערים ובמושבות הגדולות, ושם האנשים יושבים כמו שהם יושבים. הם אוכלים את הכסף של המחלקה לעבודות ציבוריות, וביישוב מדברים על כך שצריך לכוון את העולים לחקלאות. מי שיותר רחוק מהעולים מדבר על כך ביתר תוקף.²¹

יוספטל דיבר על העלייה בכלל, אך הכול ידעו מניין באו אותם עולים שעליהם דיבר. והם לא היו עוד אלו מהמחוזות האירופיים, אפילו הפחות 'מובחרים' שבהם, כגון יוצאי המחנות ועולי רומניה. המדובר היה בעלייה של בני עדות המזרח. דומה כי אצל יוספטל במיוחד, יותר מאשר אצל חבריו להנהגה, התמזגה חרדת הכאוס עם החרדה הדמוגרפית החדשה – הפחד מפני שינוי המאזן אשכנזים-מזרחים – במהירות רבה מדי. בהיותו אמוץ על מספרים, על סטטיסטיקות ועל ניתוח רציונלי של הנתונים נטה יוספטל פחות להתלהבויות פרי הרגש והדמיון הלאומיים נוסח אשכול. בשנת 1951 הוא קרא את המפה הדמוגרפית הישראלית החדשה ואת תחזיות העלייה באופן מפוכח והבין שישראל עומדת לחדול להיות מדינה אירופית מבחינת אוכלוסייתה. דיוקנו של היישוב הציוני המנדטורי כארץ הגירה אסייתית לפליטים אירופים עמד להיטשטש. את מקום ההגירה האירופית הלכה ותפסה הגירה אפרו-אסייתית, שהחלה לשנות את דיוקנה התרבותי של הארץ, ושעתידה הייתה כמובן להמשיך לשנות אותו בהמשך. הדבר החריד אותו והוא התקשה לעמוד מולו חסר אונים.

19 פרוטוקול ישיבת הנה"ס, 13.11.1952, עמ' 20, אצ"מ, S100/944.

20 פרוטוקול ישיבת הנה"ס, 4.11.1951, עמ' 40, אצ"מ, S100/937.

21 שם.

אמנם כלפי התימנים פיתח יוספטל ללא ספק סימפטיה, פרי תחושתו ותחושת רבים שיש ביהודים מזרחים אלה כוח מפרה לידם של התרבות וחי העמל והיצירה הלאומיים. אך לסימפטיה כלפי התימנים היה גם רקע דמוגרפי ברור: הייתה זו עדה מזרחית קטנה, שבואה לארץ בשלמותה לא איים על הדומיננטיות הכמותית האשכנזית. ככלל, בדיונים על תכניות העלייה, גילה יוספטל תכופות סימפטיה למיעוטים יהודיים מזרחיים קטנים. מיעוטים כאלה נמצאו בארצות ערב הסמוכות, סוריה ולבנון, שהיו שריות עם ישראל במלחמה, ואת הנכונות לקלוט אותם בארץ יכול היה יוספטל להציג כהוכחה לכך שאינו נוקט גישה עדתית ואף מגן על ערך ההצלחה של האתוס הציוני, מה עוד שככל הנראה חרדתו למצבם הביטחוני של אותם יהודים הייתה אותנטית לחלוטין.²² מעבר לכך מתוקף תפקידו הכיר יוספטל היטב את הדיוקנות השונים של העליות האפרו-אסייתיות השונות, וידע למשל שהמיעוט היהודי במצרים כולל יסודות אשכנזיים ומתמערבים בשיעור בלתי מצוי בעליות אחרות. לפיכך לא התקשה להיות מליץ יושר לעלייה המצרית.²³ הוא היה ער ביותר להתפתחות הבעיה העדתית ולהשלכותיה הפוליטיות והאחרות, והיה לו כמובן אינטרס לסתור את הרושם כאילו נעשו אשכנזים אנשי מפא"י כמותו שונאי מזרחים.

יוספטל עמד ככל הנראה מאחורי פרסום סדרת הכתבות של אריה גלבלום בהארץ באביב 1949.²⁴ הכתבות שיקפו היטב את המצב הנורא במחנות העולים כבר באותה תקופה ושירתו את עניינו של יוספטל להפנות את תשומת הלב של הציבור הוותיק, המנותק מריכוזי העולים, אל המתרחש מתחת לחוטמו. ברם גלבלום חצה את הקווים האדומים של האתוס הציוני בתחום היחסים הבין-עדתיים כאשר תבע בפה מלא הרחקה, ולו זמנית, של 'הגוש היהודי-ערבי' מן העלייה ההמונית. אפשר להניח שפריצה פומבית של האתוס המקודש לא נעמה ליוספטל, אך בדיונים פומביים חזר הוא עצמו על עיקרי תורתו העדתית של גלבלום. הוא עשה זאת בפה מלא רק בשנת 1952 כאשר עמד במערכה כבדה נגד מתנגדים פוליטיים שביקשו להגביר את העלייה מצפון אפריקה.²⁵ ואולם יש להניח שכאשר עודד את גלבלום להיכנס למחנות ולפרסם את רשמיו רצה להעביר אל קוראי העיתונות גם את חרדתו שלו מפני משמעות העלייה המזרחית הגדולה לגבי דיוקנו התרבותי של היישוב. מבחינה זו הוא ייצג היטב אישים אחרים בחוגי העילית האינטלקטואלית והכלכלית של ישראל – רבים מהם 'יקים' כמוהו –

22 ראו למשל: דבריו על יהודי מצרים, פרוטוקול הנה"ס, 7.3.1952, עמ' 25-26, אצ"מ, S100/939.

23 שם.

24 לופבן, איש יוצא, עמ' 96-97.

25 פרוטוקול הנה"ס, 7.3.1952, עמ' 34-35, אצ"מ, S100/939; פרוטוקול הנה"ס, 13.11.1952,

עמ' 20-21, שם, S100/943.

שהדיוקן המערבי של ישראל היה ציפור נפשם. הם נבעתו מן האפשרות שמבצר זה של אירופה באסיה יאבד את דיוקנו הקודם וביקשו להתגונן מפני הפלישה המזרחית.

ג. צעירים מזרחים כ'חומר אנושי'

בנובמבר 1951 התנהל בהנהלת הסוכנות דיון סביב 'עליית הצעירים', הפרוייקט שאמור היה להביא לישראל בני נוער רבים ממרוקו. את הפרוייקט יזם יאני אבידוב, שהיה בעל ניסיון בעלייה מארצות האסלאם בכלל ומצפון אפריקה בפרט. 'עליית הצעירים' הייתה מן הניסיונות האחרונים בתקופת העלייה ההמונית, שבהם התגלמה עדיין הרוח האופטימית שאפיינה את ראשיתה של התקופה. ואולם בדיון עליו הסתמנו כבר קווי התמורה ברוח זו, ובקעו ממנו מחשבות ומושגים חדשים על העלייה בכלל ועל זו שמארצות האסלאם בפרט.

את הדיון פתח משה קול, ראש 'עליית הנוער'. יש לנו כעת סיכויים לחסל את כל גלויות ארצות ערב', אמר. 'שנה קודם או שנה אחר כך – יהודים אלה יעלו ולא יישארו במקומם'. כוונתו הייתה בעיקר למרוקו ולאירן, והוא טרח להדגיש את ההבדל בין לבין יהדות עירק, שכבר ישבה רובה ככולה במעברות בישראל: 'יהדות זו של פרס וצפון אפריקה יש בה חצי מיליון יהודים. אם אנו רוצים לעלות את החלק ה-50 ממנה, הדבר מסור לגמרי בידנו שניקה את החומר המתאים ולא נטיל עלינו את כל העומס הזה שהטלנו, בשעה שהבאנו את העליה מעיראק. עליית עיראק הייתה עליית הצלה'. לפיכך הציע ברורות: 'הייתי קובע כלל, שאין בשנה זו להביא סתם משפחות מהארצות הללו. 3 הקטיגוריות: נוער, צעירים וחלוצים הם שצריכים לקבוע את עיקר העליה מארצות הללו'. בסופו של דבר סיכם שלדעתו היחס המספרי בין עליית צעירים לבין האחרים 'הנלווים אליהם' צריך להיות 1:8, היינו מבוגר אחד על כל שמונה צעירים או חלוצים. והוא הסביר את שיקוליו:

אם נעלה תחילה את הקטיגוריות שמניתי, נקל עלינו מבחינת המעמסה. שנית, זה יתן להתיישבות חיזוק רב, בעיקר להתיישבות קיבוצים. הקליטה תהיה הרבה יותר קלה, ואנו בינתיים נספיק במקצת להדריך ולהכשיר אותם באופן שיוכלו אחר כך לעזור בקליטת המשפחות. בשעה שהמשפחות תגענה לארץ כעבור שנתיים שלוש תהיה עבודת הקליטה קלה יותר. אם לא נעשה זאת, ממילא תעלינה כל המשפחות והמדינה שלנו תיהפך לגלות. כבר כיום יש גלות בארץ ישראל בממדים רחבים.²⁶

מן הסיפא של דברי קול משתקפת היטב החרדה מהשפעת העלייה ההמונית על דיוקן החברה הישראלית, ועתה התגלם האיום בשיבה אל הגלות. חברת המהגרים

הציונים הוותיקה הייתה מבוססת על שלילת הגולה, והזהות שניסתה לעצב לעצמה הייתה בנויה על מתיחת קווים מפרידים ברורים בין דמות העברי החדש לזו של היהודי הישן, הגלותי. העלייה הגדולה איימה למוטט את קווי הפרדה הללו. השאלה שעמדה על הפרק הייתה אפוא מה יכולים קברניטי המדינה לעשות כדי שהעלייה שתוסיף להגיע לא תמשיך באותו קו של הרס הזהות הישראלית. הדברים נאמרו לגבי העלייה ההמונית כולה, על אגפה האירופי ואגפה המזרחי כאחד, אבל בדבריו נגע קול בהיבט המזרחי המיוחד. הוא הזכיר לחבריו ש'רפאל אמר, שאילו אפשר היה להביא יותר ממזרח אירופה היה מביא'. מדובר היה אפוא גם בחרדה הדמוגרפית החדשה, מפני שינוי המאזן אשכנזים-מזרחים. בתכנית העלייה לשנת 1952 שהציג רפאל לא היה כדי להרגיע את החשש. אותו קו של פער בין כמות העולים מארצות המזרח לאלה שמארצות אירופה נמשך, ועתה אמורים היו להגיע על פי התכנון 44,000 עולים מאירופה לעומת 80,000–90,000 מארצות המזרח. אוצר המושגים והתדמיות של הציונות המציא מכל מקום פתרון לבעיה – עליית צעירים שונה מעליית מבוגרים: 'אם נעלה תחילה את החלק הצעיר – נוכל לטפל בו, וללמד אותו ולהכין אותו שיהיה לנו לעזר בקבלת המשפחות. אם לאו – אנו עלולים לטבוע בים של לבנטיניות והארץ תיהפך לארץ של לבנט. שום נאומים לא יעזרו, כי אין אנו יכולים להשתלט על כך'.²⁷

הואיל וקול היה ראש המחלקה לעליית ילדים ונוער, אנו רשאים להרהר אם הדגש החזק כל כך שהוא שם על עליית צעירים מזרחים לא נבע בין היתר גם מתפקידו ומן האינטרסים המיוחדים של מחלקתו. ואולם עיון קצר בדברי כל המשתתפים באותו דיון מלמד שכולם הביעו דעות ורחשי לב דומים ביותר לשלו. כולם חששו מזקנים וחולים, יהיה מקורם אשר יהיה. יסוד העצמה בציונות, שהיה מזוהה עם און ועלומים, נמצא ניזוק ביותר מהרכב העלייה ההמונית ומתדמיתה. החולשה הייתה אחד מן המרכיבים המרכזיים בתדמית העלייה הגדולה כמי שמכניסה את הגלות לישראל. ראש מחלקת הקליטה של הסוכנות גיורא יוספטל, אמר דברים מפורשים בעניין זה, ובמיוחד לגבי העומס הרב המוטל על מערכות הרווחה והבריאות של ישראל כתוצאה מהרכב העלייה ההמונית. דבריו כווננו במיוחד לעלייה הגדולה מרומניה, שהביאה לישראל באותה שנה עשרות אלפי עולים מבלי שניתן לשליחי ישראל לקיים פיקוח כלשהו על איכות המהגרים אליה:

נדמה לי שבענין רומניה הגענו עד לקצה הגבול. לא נוכל יותר להמשיך בקבלת עליה מסוג זה. אם תשאלוני איזו עליה מכבידה ביותר על משק הארץ – אגיד לכם, שזו העליה מרומניה. ארץ זו שולחת בחירה שלילית שהופכת לנו את הארץ למושב זקנים ולבתי חולים. שלחתי לכמה חברי ההנהלה מספרים: שחפת

בממוצע על כל עליה – 1%, בעליה הרומנית – 6,6% [...] מסתובבים 1500 מקרים של חולי שחפת פתוחה, שאין להם אישפוז. יש עליה גדול של אלמנות. הגיעו 8000 אלמנות בין 50,000 איש [מרומניה]. מספר זה נכנס מאוקטובר 1950 עד אוקטובר 1951. אלו בחלקן אלמנות שצריכים לדאוג להן. מהן גרושות שהבעל נשאר בחו"ל. בעליה זו של 50 אלף נפש היו כ-20 אלף למעלה מ-50. אצלנו גיל 40 הוא מסופק. גיל 20-30 הייתה 10% של העליה הזאת. מ-50 אלף רק 5 אלפים היו בגיל זה. אפילו אמריקה לא תקלוט עליה כזאת. שום משק עירוני לא יוכל לעשות זאת ובוודאי ששום משק כפרי אינו מסוגל לעשות זאת. לא נוכל להמשיך כך.²⁸

על רקע תמונה מבהילה זו של איכות העולים מאירופה נשמעו קולות שהביעו תקווה להיבנות דווקא מפוטנציאל העלייה מארצות האסלאם. בוטה במיוחד בעניין זה יהודה בראגנינסקי, שאמר: 'אם כיום באים מרומניה הרבה זקנים, צריכים במקום אחר לחפש נייטרליזציה בהגברת עליית צעירים [...] אני מתאר לי מה יכול לבוא מגרמניה ומסקנדינביה, מה יבוא מהולנד. אם מדברים על אנשים שנוכל לעשות מהם משהו – הרי זה רק מאלה שיבוא מארצות המזרח'.²⁹ הערכתו החיובית בדבר הפוטנציאל הגבוה של עליית הצעירים מקרב יהודי המזרח הייתה קשורה בתפיסה שהללו ניתנים לתמרון קל ונוח בידי ההנהגה הלאומית: 'את אלה אני יכול לזרוק להתיישבות ולכל שאר המקומות', פסק. הוא בחן את התפוצות והמהגרים הצעירים כ'חומר אנושי', וחיווה את דעתו לגבי המדיניות שיש לנקוט כלפי יהודי מרוקו:

הנה בצפון אפריקה יש קהילות שצריכות להתחסל. קהילות קטנות אלה צריכות לעקור ממקומן ולנדוד לקזבלנקה. אם יש בהם חומר טוב – נקח אותו, אבל להעביר את כל היהודים יחד – בזה אין הגיון [...] יש עוד דבר: מי שבא באופן פטריארכלי ארצה, כפי שבאים בחמולות, אין תקווה מהם. הפרובלמה היא – דיפרנציאציה של האנשים האלה [...] אתה נותן למישהו מהן יום עבודה במעברות ושום דבר אינו נוצר.³⁰

בדברים אלה באה לביטוי גישה אינסטרומנטליסטית קיצונית כלפי המהגרים כ'חומר אנושי'. בדברי קול למשל הובעה עמדה ברורה שבואם של הצעירים אמור להקל את קליטת המבוגרים. בדברי בראגנינסקי כאן אין זכר לאינטרסים של המשפחות המרוקניות. אדרבה, הוא מדבר בבירור על 'דיפרנציאציה של האנשים האלה' – במילים אחרות, הפרדה בין סוגים שונים של 'חומר האנושי' מאותו מקור, כולל אולי בין בני

28 שם, עמ' 44-43.

29 שם.

30 שם, עמ' 36-35.

אותה משפחה. אין בדבריו כל התלבטות באשר להשלכות של מדיניות כזאת על המרקם החברתי המקורי של העולים, וברור כי תועלת המדינה חשובה בעיניו יותר מכול: 'אתה מוכרח להוציא מהעם היהודי, כמו שהוא כיום, את החומר הבריא ביותר. אם תשאלו אותי מה יותר כדאי, 15 אלף יהודים ממרוקו על נשיהם וזקניהם, שצריכים לאכול 15 אלף מנות פילה ליום, או 15 אלף בני נוער – אקח את הנוער'.³¹

בראגינסקי היה ראש מחלקת הקליטה של הסוכנות לצדו של יוספטל. חילוקי הדעות והמתחים ביניהם היו לעתים קרובות עזים, ובראגינסקי, איש 'אחדות העבודה' שבתוך מפ"ם שבאופוזיציה, חש עצמו בדרך כלל נדחק מפני יוספטל, שהייתה לו גישה ישירה אל הדרג הגבוה ביותר של השלטון. ואולם בנושא זה של תפיסת הגרעין החברתי היהודי המזרחי המקורי והתועלת שבקריעת הצעירים מן ההורים שררה תמימות דעות מלאה ביניהם. יוספטל דיבר במפורש על התא המשפחתי:

אני מקבל את הערתו של בראגינסקי, שיותר קל להסתדר עם נער בודד. כשבאה כל החמולה הילד אבוד. ככל משפחה יש בחורים ובחורות בעלי אופי חיובי, אבל אי אפשר להוציא אותם [מהשפעת המשפחה]. כשעברתי בארץ ראיתי מספר קטן של בחורות שעובדות בכבישים. שאלתי את מנהל העבודה מה פירוש הדבר, הרי תופעה זו אינה רגילה. ענין זה דווקא מצא חן בעיני. השיב לי מנהל העבודה: לשכת העבודה נותנת את הפתק לאב והוא שולח לעבודה את הילדים והילדות. ראיתי זאת במעברת שימרון.³²

בדבריו על החיוב שבהפרדת הילד מן ההורים המזרחים נע יוספטל בין שני סוגי הצדקה: טובת המפעל הלאומי מצד אחד וטובת הילד מצד אחר. מצד אחד הוא פתח בכך 'שיותר קל להסתדר עם נער בודד', היינו הוא ניתן לתמרון ביתר קלות בידי רשויות המדינה; ומצד אחר הוא הדגים את היחס הרע שילדים מזרחים זוכים לו במשפחותיהם. גם בהמשך הדברים הוא נע בין שני סוגי הסברים אלו:

הנוער כבול ואינו יכול לזוז. גם אם צעיר זה לא ישאר בקיבוץ, יש בזה ברכה. אותה שנה שבילה בקיבוץ תביא לו ברכה ותועלת מכל הבחינות. עלינו להעלות בראש ובראשונה את הנוער, את הילד, את הזוגות הצעירים שבאים בחשבון להתחייבות. אינני פוסל גם זוגות עם ילדים. קובע הגיל ולא מצב המשפחה. כשהאנשים בגיל צעיר הם יכולים ללכת לכל עבודה שהיא.³³

31 שם, עמ' 35.

32 שם, עמ' 42.

33 שם, עמ' 42-43.

חשוב להבחין כי בשני המקרים טובת הילד אינה אמת המידה המכרעת. במקרה שהוא ברשות החמולה אין הוא משרת אלא את צרכיו של האב הפטריארך. ובמקרה שהוא נעקר מרשות המשפחה היתרון הוא ש'הוא יכול ללכת לכל עבודה', או בלשונו הבוטה של בראגינסקי, 'את אלה אני יכול לזרוק להתיישבות ולכל שאר המקומות'. קשה לדעת אם יוספטל היה מודע להקבלה שיצר בין הלאומיות לאב הפטריארך כשני כוחות המשתמשים בנער באופן תועלתי לצורכיהם. עם זאת ברור כי בעיניו הייתה לשהייה בקיבוץ בכל מקרה השפעה ברוכה על הנער, לאו דווקא בהקשר של הכשרתו לצורכי המדינה.

בדיון בעליית הצעירים בהנהלת הסוכנות השתקפה הבעיה העדתית בראש ובראשונה בדרגת הגישה האיטרומנטליסטית כלפי הפרט והציבור של עולי המזרח. בתקופה זו סבלו כאמור כל העליות ה'חלשות' מיחס שלילי ומתנכר. בלחץ הצרכים ובהשפעת האתוס הלאומי, שהעמיד את צורכי הלאום מעל לצורכי הפרט, ההתאכזרות לפרטים בחברה קיבלה הכשר, ואף הוצעה לא פעם בדיוני ההנהלה הציונית, לאו דווקא בקשר למזרחים.³⁴ ההבדל ביחס למזרחים התבטא לא רק בתדירות הגישה השלילית ובעצמתה, אלא גם בתפיסת המשפחה המזרחית וכן בעובדה שהדעות הקדומות הגזעניות מורשת הקולוניאליזם האירופי עלו לעתים באופן מפורש. כך אמר למשל בראגינסקי:

יש עוד פרובלימה אחת. רפאל אומר שיש לעשות משהו בשטח הריפוי. בתור איש שעסק בעליה כל ימי חייו, אינני מאמין בעבודה של ריפוי יהודים ממרוקן. עם תום הריפוי הם ידביקו תיכף ומיד אחד את השני. אילו רצינו לבצע מפעל סוציאלי עצום, ריפוי כל יהודי מרוקן, היה בזה מן התועלת, אך לכך לא יספיקו הכספים שלנו. אני חושש שגם האמצעים של הג'וינט ושל ממשלת צרפת לא יספיקו לכך. מדוע הם חולים? משום שכאן נפגשו שתי תרבויות, ופגישה כזאת מביאה לידי ניוון.³⁵

בדברו על מפגש תרבויות התכוון בראגינסקי ללבנטיניות, ובקשרו מוצא ותרבות לניוון ולחולי הוא עבר ממישור הטיעונים החברתיים האוניברסליים לטענה שעל סף הגזענות. יש אירוניה מסוימת בכך שדווקא בראגינסקי, שהצטיין מאוחר יותר בגישה שילובית, נתפס במחשבה כזאת. אך אין בכך כל תמה. ספק אם היו בישראל הצעירה

34 ראו למשל: דברי צבי חרמון: 'בעניין ותיקים המשכנים עולים חדשים בבתיהם ומבקשים פיתרון: מוטב לנו לנהוג מדיניות אכזרית כלפי הפרט, כלפי אדם קרוב או ידיד שקבל את העולה, ולהוציא

יותר עולים מהמחנות'. פרוטוקול הנה"ס, 18.7.1949, עמ' 4, אצ"מ, S100/58b.

35 פרוטוקול הנה"ס, 4.11.1951, עמ' 36, אצ"מ, S100/937.

אשכנזים רבים שלא גלשו לעתים, אף בניגוד לרצונם המודע, להרהורים ולרעיונות שריח של גזענות עדתית נדף מהם.

ילדים במושב פורת, 1.10.1954
[באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: אילן ברונר]

הדיון בכללותו מעיד על התפתחות שלב נוסף במחשבות על העלייה ועל מדיניות העלייה. לאחר מדיניות השערים הפתוחים ולאחר תקופת ה'רגולציה' נעשה בשלהי 1951 ניסיון לעודד עליית צעירים – שנתפסו כ'חומר אנושי' חזק מבחינה פיסית והניתן לעיצוב מבחינה רוחנית – ולהקשות את עלייתם של מבוגרים, חולים ונכים. על מדיניות הגירה המונית ניתן להתבונן גם כעל ניסיון לעצב את יסודות הזהות של חברת המהגרים. במדיניות ההגירה הישראלית בשלב זה משתקף ניסיון כללי לחזק את החברה ולסמן את החלש, המבוגר והנכה כמזיקים – תופעה מקובלת ביותר במדינות הגירה. על רקע מועקת העלייה ההמונית גברה באופן כללי ההסתייגות ממהגרים נחשלים. הלכי הרוח ששלטו בקרב קברניטי מדיניות ההגירה רומזים כי בשל הרקע לנסיגה פורמלית ממדיניות ההגירה האנומלית שאימצה לה המדינה היהודית בראשיתה. אכן הדיון שעסקנו בו לעיל נערך בסמוך לדיון בתקנות ההגבלה החדשות על העלייה ואלו עתידות היו להתפרסם מקץ זמן קצר.

ברם גם אנומליות אחרות מצטיירות כמצויות בנסיגה, ובכללן הדומיננטיות של הגישה השילובית האופטימית, הרכה והאזהרת כלפי היהודים האפרו-אסייתים. אצל קובעי המדיניות האשכנזים הסתמנו עתה הבדלים בין עולים נחשלים בכלל לבין הנחשלים המזרחים. אלה זקוקים היו על פי תפיסתם ליד חזקה יותר בכל מה שקשור בשליטה עליהם: המשפחה המזרחית שונה מן המשפחה האשכנזית והיחס אליה הוא

על כן שונה; מותר וצריך להתערב מגבוה בגרעין המשפחתי לטובת הצעירים והלאום. קריעת המשפחות, שמשמעותה הטראומטית לא נעלמה מעיני אבידוב יוזם 'עליית הצעירים', לפחות בדיעבד, בשעה שחיבר את ספרו האוטוביוגרפי, קיבלה אישור רעיוני.³⁶ ואישור זה לא ניתן על בסיס תפיסה שוויונית אלא על רקע גישה סטריאוטיפית שהפלתה בין מעמדה הסגולי של המשפחה המזרחית לזה של המשפחה האשכנזית.

ד. תקנות הגירה בלאומיות פזורה

בשלהי 1951, שלוש שנים וחצי בלבד לאחר כינון המדינה, הבשילה בישראל ההכרה שעליה לתקן תקנות רשמיות שיגבילו את כניסת המהגרים אליה כמקובל במדינות הגירה. האידאולוגיה הקשתה לתת ביטוי פומבי לפרקטיקות של דחיית עולים יהודים משערי ישראל. ואולם עתה הגיע שלב שבו אפילו אי-נחת אידאולוגית זאת לא יכלה עוד לאזן את קשיי הקליטה של העלייה ההמונית. בלם מכריע לעלייה צמח מן התהליכים הכלכליים בישראל. אלה אותתו מאמצע שנת 1951 שאין בכוחם של הכלכלה המקומית ושל משאביה הפיננסיים של ישראל לעמוד בנטל נוסף. בראשית 1952 הכריזה הממשלה באופן רשמי על מדיניות כלכלית חדשה. למעשה צעדיה של מדיניות זו הקדימו בחודשים רבים את ההכרזה הרשמית ובישרו צמצום והאטה בתחומים רבים.³⁷ הגבלות העלייה נתפסו כחלק מאותה מדיניות כלכלית. ההחלטה בעניין פרסומן יכולה ללמד כי חברי ההנהלה הציונית חשו שבנקטם צעד זה הם קולעים לרגשות הציבור הרחב. קווי היסוד של מדיניות העלייה לקראת 1952 כללו סעיפים רבים, וחלק מהם לא הותר לפרסום; דווקא סעיף ההגבלות הותר לפרסום במלואו וזאת ללא כל חילוקי דעות בין קברניטי הסוכנות.³⁸

לשם ניסוח קוויה של מדיניות העלייה של הסוכנות לקראת שנת 1952 התמנתה ועדה שחבריה היו שני ראשי מחלקת הקליטה, יוספטל ובראגינסקי, ראש מחלקת העלייה, יצחק רפאל, וראש מחלקת הילדים והנוער, משה קול. הצעות הוועדה שיקפו בראש ובראשונה את העובדה שרוב חבריה ביקשו להעדיף עליית צעירים על פני עליית משפחות. רק רפאל תמך מן הסתם בדעה הנגדית, אך קיבל עליו את דעת הרוב. קו הגבול העליון של הגיל הרצוי לעלייה נקבע ל 35 שנה, ו 80 אחוז מן העולים אמורים היו להיות מתחת לגיל זה. הוועדה לא קבעה בדיוק את גיל המינימום של אותם 80 אחוז, אולי משום שהיא ראתה בחיוב עליית משפחות צעירות עם ילדים קטנים. עם זאת בעליית בודדים גיל המינימום היה זה שקיבלה 'עליית הנוער', ושיכול היה להגיע גם לשבע שנים. הייתה כאן אמירה ברורה שקצה נפשם של קברניטי העלייה בעולים

36 יאני אבידוב, נתיבים נעלמים: עם ההעפלה במחתרת, במדבר ובים, תל-אביב 1967.

37 חיים ברקאי, ימי בראשית של המשק הישראלי, ירושלים 1990, עמ' 54-56.

38 ראו: הדיונים בפרוטוקול הנה"ס, 18.11.1951, אצ"מ, S100/937, וההחלטות, שם, עמ' 12.

מבוגרים וזקנים. את דעתה בנושא זה הביעה הוועדה בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים ותוך הקפדה שלא יהיו בכך חריגות: '80% מהעולים צריכים להיבחר בין מועמדים לעליית נוער, צעירים, חלוצים, גרעינים התיישבותיים, בעלי מקצוע ובעלי אמצעים לשיכון ולסידור עצמי עד גיל 35 שנה וזוגות צעירים עם או בלי ילדים, שבהם המפרנס הוא לא יותר מאשר בגיל 35'.³⁹

באמירה הנוגעת לגיל מובלעות היו מכל מקום גם אמירות אחרות, למשל צעירים פירושו של דבר בעלי סיכוי לבריאות טובה יותר מאשר זקנים, או לפחות לריפוי מהיר ולא יקר. להבטיח את הדבר הציעה הוועדה תקנה שלפיה 'המועמדים יוכלו לקבל אישור לעליה, רק אחרי בדיקה רפואית יסודית תחת השגחת רופא ישראלי'. הרופא הישראלי נדרש בשל הטענות שרופאים מקומיים שבהם נעזרה מחלקת העלייה לא תמיד היו מהימנים, ולעתים אף נטלו שוחד.⁴⁰ אך לנושא היה גם פן פוליטי וניתן היה להבינו גם כניסיון להפקיע את השליטה על ניהול העלייה מידי מחלקת העלייה שבראשות רפאל. הן בתוך מפלגתו הדתית והן מחוצה לה נמצאו מי שהיו מעוניינים בכך. במסגרת הסוכנות פעל עדיין שירות רפואי שהיה אחראי לפיקוח על העולים, והוא אמור היה לפנות עתה את מקומו באופן רשמי למנגנון הפיקוח של משרד הבריאות. בפועל כבר נהגה התמורה באופן חלקי; רופאי אמון ישראלים כבר ישבו במשרדי העלייה במקומות שונים ולא ניתן היה להעלות איש בלי אישורם. רפאל שיתף בעל כורחו פעולה עם משרד הבריאות ונאלץ לקבל את השינויים, שנעשו בשם מדיניות הממלכתיות הרשמית.⁴¹

מעבר לעניין הבריאות היה לדגש על עליית צעירים גם פן דמוגרפי כלכלי וכן פן תרבותי, אמנם פחות ברור. הצעירים אמורים היו ללכת ברובם להתיישבות, היינו למשימות פיזור האוכלוסין ולייצור חקלאי. גם בנושא זה הייתה הצעת הוועדה חד-משמעית: 'מועמדים אלו – פרט לבעלי מקצוע ובעלי אמצעים – צריכים להתחייב לעבודה חקלאית במשך שנתיים'. אין להתרשם ביותר מכך שאת ההתחייבות לעבודה בחקלאות הציעה הוועדה לדרוש רק מצעירים חסרי מקצוע ודלי אמצעים – היא לא ציפתה לעולים צעירים רבים בעלי מקצוע ואמידים. מכל מקום הכוונה הייתה ברורה: לרתק את הצעירים העולים להתיישבות, ולא לאפשר להם להוסיף כוח אדם לריכוזי העולים במעברות ובשכונות העוני העירוניות. אך למקום ההתיישבות הייתה גם משמעות תרבותית. למרות האכזבה מן העולים עדיין קיננה בלבבות האמונה שההתיישבות תחולל, לפחות בקרב הצעירים, מטמורפוזה נפשית ורוחנית: היא תפקיע אותם מהשפעות מטענם הגלותי הישן, תהיה דמותו אשר תהיה – 'טפילית-כלכלית',

39 פרוטוקול הנה"ס, 18.11.1951, עמ' 12, אצ"מ, S100/937.

40 ראו למשל: בר-גיורא לחקלאי, 4.12.1952, אצ"מ, S6/6008.

41 פרוטוקול הנה"ס, 29.1.1952, עמ' 14, אצ"מ, S100/938.

'לוונטינית' וכיוצא באלה ותעביר אותם לצד החלוצי של עולם התרבות הישראלית המתהווה.

בהגבלת הגיל היה חידוש רק מבחינת מדיניות העלייה הישראלית – לא מבחינת מסורת המדיניות שהכירה ההסתדרות הציונית תחת המנדט הבריטי.⁴² בכל זאת ההנחה המקובלת בתקופת השלטון הזר הייתה שבכוא שעת כינונו של הבית הלאומי לא יזדקקו השלטונות היהודיים העצמאיים לתקנות כאלה. החזרה לפרקטיקות הטרום מדינתיות ציינה את חוסר התוחלת שבהנחה הזאת במדינה המבוססת על הגירה. עם זאת גם אופיה של ישראל כתוצר של לאומיות מיוחדת הטביע את חותמו על המדיניות החדשה. החלטות הנהלת הסוכנות הוקדשו אמנם ברובן המכריע לשאלת ההגבלות אך הן נפתחו דווקא בנושא המכסה הכללית לעלייה, נושא שסביבו היו ויכוחים רבים. עיון בנושא זה עשוי להבהיר כמה ממאפייניה של ישראל כמדינה של לאומיות פזורה, וללמד על המגבלות החמורות שהדבר הטיל לאו דווקא על המהגרים אליה, אלא על כושרה של ההנהגה הישראלית לנהל מדיניות הגירה כרוחה וכרצונה.

רפאל הציע כי תכנית העלייה תסתמך על מכסה של 120,000 נפש. היה זה שיעור נמוך ממספרי העולים שישראל התרגלה אליהם בשנים שחלפו מאז 1949, והוא לכשעצמו ציין רצון להגביל את העלייה. דא עקא, ששיקול סביר זה של מדינה הנאבקת בבעיות קליטה קשות כל כך נתקל מיד בשיקולים אחרים, ייחודיים של ישראל. נחום גולדמן, שהיה דווקא מן המצדדים הגדולים בריסון העלייה, ביקש בכל לשון של בקשה לא לפרסם את המכסה המופחתת פן יפגע הדבר במגבית ובסידורים בין הגוינט לישראל.⁴³ רוב הקברניטים, במיוחד אנשי האגף הכלכלי, שאשכול עמד בראשו, הבינו היטב את חשיבות הדבר ובסופו של דבר לא פרסם שיעור המכסה לעלייה.⁴⁴ זוהי דוגמה פשוטה לכך שההנהגה הישראלית לא הייתה חופשית לנקוט מדיניות הגירה כרוחה, או לפחות היה עליה להעלים כמה מיסודותיה, בשל שיקולים בין-תפוצתיים. היא הייתה תלויה בפוליטיקה הכלל יהודית, בשיקוליה ובחלוקת הכספים הנהוגה בה. שאלת המכסה נגעה לעצב מיוחד ורגיש נוסף של הציונות, החרדה הדמוגרפית הישנה הנוגעת למאזן הכמותי בין יהודים לערבים, ואף היבט זה תרם לוויכוח סביב המכסה ולעובדה שבסופו של דבר בחרה ההנהלה הציונית לא לפרסם את שיעורה. הדחף נשאר כל העת להגדיל עוד ועוד את מספר היהודים, כדי לחוש ביטחון שהישוב הלאומי נאחז בארץ ומצליח לעבור את הסף הדמוגרפי הקריטי שאחריו לא יהיה ניתן

42 אביבה חלמיש, מדיניות העלייה והקליטה של ההסתדרות הציונית 1931–1937, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב 1995, עמ' 10–11, 253.

43 פרוטוקול הנה"ס, 11.11.1951, עמ' 14, אצ"מ, S100/937; פרוטוקול הנה"ס, 18.11.1951, עמ' 8, שם.

44 ראו: הנוסח הסופי של התקנות: שם, עמ' 12.

עוד להדפו ממנה. לפיכך, למרות הקשיים ביטא דווקא בראגינסקי, אחד משני ראשי מחלקת הקליטה, עמדה הפוכה לזו של יוספטל ולחץ כל העת להגדיל את המכסה מעבר ל 120,000 נפש.⁴⁵ בראגינסקי ייצג אגף אופוזיציוני למפא"י בתנועת העבודה – זה של 'אחדות העבודה'. הזרם הציוני-הסוציאליסטי שאליו השתייך נקט באופן עקיב עמדות אקטיביסטיות ומקסימליסטיות. הוא ייצג אפוא את המגמה המקסימליסטית בהנהלת הסוכנות, פורום שהלכי הרוחות שנשבו בו עתה דחקו דווקא בכיוון ההפוך.

אספקת הלחם היומית למשפחה במעברת נהריה, 8.4.1954
[באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: פריץ כהן]

בלחצו של בראגינסקי הוכנס להצעות קווי היסוד למדיניות העלייה לשנת 1950 הסעיף הבא: 'מטילים על מחלקת העליה לארגן עליה מצפון אפריקה של 30,000 נוספים, כולם 100% מסוג ג'-1 [כלומר כולם צעירים בריאים]. לאחר שתובא תכנית מחלקת העליה בענין זה ידונו בוועדה מחדש'. היה בכך כדי להעלות את המכסה ל 150,000 נפש.⁴⁶ חברי הנהלת הסוכנות היו נבוכים לנוכח הישג אישי זה של בראגינסקי. הם לא רצו בתוספת למכסה, כל אחד מהם מטעמיו שלו. ואולם להתנגד לה ללא כחל ושרק תוך הבעת עמדה נחרצת בזכות הגבלת העלייה גם של 'חומר אנושי' נבחר – לא יכלו. האפשרות להופיע כמי ש'חונקים' את העלייה כמו ידיהם לא הלמה לא את נטייתם העמוקה ולא את הלכי הרוח ברעת הקהל: הציבור בישראל, כמו מנהיגיו ליד שולחן ההנהלה הציונית, עמד באחת משעותיו הלאומיות ביותר ועדיין לא הייתה

45 פרוטוקול הנה"ס, 5.11.1951, שם; פרוטוקול הנה"ס, 11.11.1951, שם; פרוטוקול הנה"ס, 18.11.1951, שם.

46 פרוטוקול הנה"ס, 11.11.1951, עמ' 11, שם.

תחושה שהוא בשל לפגיעה כזו. גם בעניין זה לא יכלו אפוא הקברניטים לכפות את דעתם, ובראגינסקי ניצח. הסעיף שהוא הציע, אמנם בניסוח מתוקן, הופיע בקווי היסוד הסופיים. במקביל, החשש מפני תגובת דעת הקהל לגבי הפחתת המכסה בכללותה תרם להחלטה לא לפרסם את שיעור המכסה הכללית.⁴⁷

היבט מעניין נוסף שהטביע את חותמו על תקנות ההגבלה ועל הדיון שהתפתח סביבן היה היחס השונה לתפוצות יהודיות שונות. באופן עקרוני, בעיית היחס למקורות גאוגרפיים שונים של תנועת ההגירה עומדת בפני כל ארץ הגירה, ולרבות מן הארצות יש העדפות ברורות בתחום זה והן נותנות להן ביטוי ברור בתקנות ההגירה שלהן.⁴⁸ מה שמאפיין את העלייה לישראל שהעדפות כאלה, על בסיס המוצא הגאוגרפי כשהוא לעצמו – אסורות על פי האתוס הלאומי. תקנות הסלקציה צריכות היו להיות מנוסחות אפוא במונחים חברתיים ניטרליים, החלים על כל התפוצות. כך אמנם נעשה ואין בהגבלות כשלעצמן שום אמת מידה המתייחסת למוצא המהגר.

יתרה מזו, בשל רגישות העניין היה מניע להדגיש, כפי שעשה יוספטל, את הדאגה של ההנהלה למתן עדיפות לעליית הצלה מארצות האסלאם. וכך הציעה הוועדה בראש הצעתה המקורית לקבוע כי 'ההנהלה מטילה על מחלקת העליה לעשות כל המאמצים, כדי להגביר את העליה מסוריה וממצרים'. אגב כך כמובן ענתה על דרישות האתוס גם מכיוון נושא ההצלה, ואף הראתה את דאגתה לפן הדמוגרפי. סעיף זה יכול היה לסתור מעט את הרושם שתקנות הסלקציה החמורות עשויות היו לעורר. אולם בהקדמה לסעיפים הדנים בהגבלות העלייה הוזכרו דוגמאות לתפוצות שעליהן צריכים סעיפים אלה לחול. ואמת המידה שקבעה אם תפוצה משתייכת או אינה משתייכת לקטגוריה זו הייתה האפשרות של הסוכנות לבצע שם את בררת המועמדים לעלייה. רשימת הדוגמאות הייתה מכל מקום מאלפת: 'מרוקו, טוניס, אלג'יר, טורקיה, פרס, הודו, צרפת'.⁴⁹ ממדינות אירופה רק צרפת נכנסה לרשימה זו בהצעה המקורית. בהתחשב בכך שגם על אדמתה, במחנה 'גרנד ארנס' במרסיי, שהו לא מעט עולים מצפון אפריקה אולי לא במקרה נכנסה לרשימה זו, ואפשר היה להתקיף את הרשימה כולה על שהיא נושאת

47 פרוטוקול הנה"ס, 18.11.1951, עמ' 12, שם.

48 Brinley Thomas, 'Migration: Economic Aspects', *International Encyclopedia of the Social Science*, vol. 10, p. 298; קיימת ספרות ענפה על מדיניות ההגירה המפלה בארצות המערב. ראו דיון כללי על הנושא, עם תשומת לב מיוחדת לאנגליה: Ann Dummet and Andrew Nicol, *Subjects, Citizens, Aliens and Others: Nationality and Immigration Law*, London 1990; Martin Baldwin-Edwards and Martin A. Schan (eds.), *The Politics of Immigration in Western Europe*, Robert A. Divine, *American Immigration Policy*, Ilford 1994; לגבי ארה"ב ראו למשל: Alec G. Hargreaves, *Immigration, 'Race' and 1924-1952*, New haven 1957. *Ethnicity in Contemporary France*, London [1995], pp.169-202

49 פרוטוקול הנה"ס, 11.11.1951, עמ' 10, אצ"מ, S100/937.

אופי עדתי. לאחר שהבחינו בדבר הוצגה בהצעה המתוקנת רשימת הארצות לדוגמה כדלקמן: 'מרוקו, טוניס, אלג'יר, תורכיה, פרס, הודו, ארצות אירופה המרכזית והמערבית וכו'.'⁵⁰ עתה הייתה רשימת הדוגמאות שוויונית לעילא. עם זאת מישהו הבחין שארצות הברית, שגם בה אפשר לבצע את בררת העולים, נעדרת מהרשימה. ואולם כאן הזדעק אשכול וסירב להכניסה בכל תוקף: 'אין להגביל את קומץ יהודי אמריקה הרוצים לעלות', אמר.⁵¹ כדי לצאת מהסבך הוחלט לבסוף לא לפרסם רשימת דוגמאות כלל.⁵²

בניסוח ההגבלות בנקודה זו התבלטה אפוא השפעת הבעיה העדתית. הכול ידעו היטב שההגבלות מכוונות בעיקר למקורות העלייה הגדולים בארצות האסלאם, מרוקו ופרס, אך אסור היה לומר זאת בפירוש. צריך היה אפילו להיזהר מרמזים בכיוון זה בטקסט הרשמי. על כן נאנסה ההנהלה הציונית להכניס לרשימת הדוגמאות ארצות שלא הופיעו בה מלכתחילה, ושלמעשה לא התכוונו אליהן כלל: ארצות אירופה המרכזית והמערבית. אולם המרצע יצא בסופו של דבר מן השק כשניסו להכניס גם את אמריקה – 'פסגת' התפוצות היהודיות – לרשימת הנדונות לבחירת עולים. ההנהלה הציונית נקלעה אפוא לקונפליקט ולא מצאה דרך יפה לפתור אותו אלא על-ידי התחמקות גמורה מן ההתמודדות עמו. גם בעניין זה נקשרו במידה מסוימת ידיה של ההנהגה הלאומית, הפעם על ידי המתח בין החלוקה העדתית שבפועל לבין תביעת האחדות והשוויון של האתוס הרשמי. אילו יכול היה אשכול לנהל את מדיניות ההגירה כרוחו וכרצונו היה מן הסתם פוטר מן הסלקציה לא רק את אמריקה אלא גם מערב אירופה, אם לא את מרכזה. אך אפילו הוא, שבשלב זה כבר התיר במידה לא קטנה את חרצובות לשונו בנושא העדתי, לא התיר לעצמו לחרוג מדרישת השוויון אלא לגבי אמריקה.

דומה כי לדידו של אשכול רצוי היה בשלב זה להשתחרר מעט לא רק ממועקת הפחד מן השד העדתי אלא מכל דרישה של האתוס הלאומי שאינה עולה בקנה אחד עם הצרכים הראליים של בניין החברה כפי שהוא ראה אותם. לכן גם לא הייתה לדידו שום רבותא בהתייחסות החגיגית לכוונת ההנהלה הציונית לעודד עליות הצלה מסוריה וממצרים. הוא, שרצה לאמתו של דבר בהפחתה של המכסה למספר נמוך לאין שיעור מ 120,000 נפש, הסתייג מן האפשרות להשתמש בערך ההצלה כדי להגדיל במידה רבה את מספר העולים. לכן הציע למחוק מקווי היסוד את הסעיף הנוגע לעלייה מסוריה וממצרים.⁵³ רפאל היה מוכן לכך, משום שלא חשב שהדבר יכבול את ידיו אם ירצה לבצע עליות הצלה אלה ושז"ר העיר שניתנה להן עדיפות בסעיף נוסף בקווי היסוד:

50 פרוטוקול הנה"ס, 18.11.1951, עמ' 4, שם.

51 שם, עמ' 7.

52 שם, עמ' 11. ראו גם בנוסח הסופי של התקנות.

53 פרוטוקול הנה"ס, 11.11.1951, עמ' 13, שם.

'תכנית זו אינה כוללת עליות הצלה דחופות עליהם ידונו ויחליטו במיוחד בשעתן בהנהלה ובמוסד לתיאום'. ואולם אשכול טרח מיד להבהיר שהוא מתנגד מכול וכול למתן פתח לייזמות חדשות בתחום ההצלה: 'אני לא מקבל את עצם העניין. אינני בעד ההגברה הזאת, מי שצריך לבוא – יבוא'. רוב הנוכחים הסכימו להוצאת הסעיף, אם כי לאו דווקא משום שהסכימו עם אשכול.⁵⁴

הואיל וביסוד הסעיף המתייחס לסוריה ולמצרים הייתה גם כוונה לסתור את הרושם שהנהגה האשכנזית מגלה פנים עדתיות – השמטתו משמעותית. היא מלמדת כי בסופו של חשבון סתירת הרושם הזה נעשתה באותו שלב פחות חשובה; הלחצים והצרכים המעשיים של ההנהגה כפי שהיא ראתה אותם גברו על דרישות הרטוריקה הלאומית. אשכול ביטא את הדברים באופן החופשי ביותר, אך ההתרופפות הייתה כללית. חשוב עם זאת להבחין היכן הייתה ההתרופפות רבה יותר והיכן מעטה יחסית. הכבלים ששמה הבעיה העדתית על מדיניות ההגירה של ישראל הוסרו ביתר קלות מאשר אלו ששמה הבעיה הדמוגרפית הישנה נוגעת למאזן הכמותי החיצוני, עם הערבים.

כיצד השפיעה הבעיה הדמוגרפית החדשה, העדתית, על מדיניות העלייה הלכה למעשה, מעבר לביטויים שעמדנו עליהם לעיל? בעניין זה יכול לסייע ניתוח היחס לעלייה הרומנית. באותו שלב הייתה זו אליבא דכולי עלמא העלייה הגרועה ביותר מבחינת שיעור הזקנים, החולים והאלמנות. שלטונות רומניה לא אפשרו לישראל להפעיל פרקטיקות של בחירת עולים על אדמתם ושיגרו לארץ אניות עמוסות עולים מהסוג שהם בחרו לשלוח. יוספטל זעם כאמור על עלייה זו ועל העומס שהיא מטילה על מערכת הקליטה.⁵⁵ ברם בעומק לבם העריכו הקברניטים עלייה אירופית נחשלת זו יותר מאשר את עליות המזרחים הנחשלים. 'הכל יחסי' קבעה גולדה מאיר בהתייחסה לנושא זה במסגרת דיון על קבוצת עולים מרומניה שהגיעו לנמל חיפה ונשלחו לבאר-שבע כדי למלא שם תפקידי ניהול ולתת בה 'טון תרבותי'. הרומנים הוגדרו באותו דיון כ'חומר אנושי' טוב, וברל לוקר תמה על ההצדקה להגדרה זו, ועל כך השיבה לו מאיר מה שהשיבה.⁵⁶ אין תמה אפוא שבאופן עקרוני ייחלה העלית האשכנזית לעליית הצלה המונית מרומניה, אף שגם כלפיה נהגו סייגים.⁵⁷ אמנם סביר שאשכול ויוספטל לא היו שמחים בשלב זה על נחשול עולים מרומניה, אך על רקע החרדה הדמוגרפית החדשה,

54 פרטוקול הנה"ס, 11.11.1951, שם.

55 ראו לעיל, עמ' 94-93.

56 פרטוקול ישיבת המוסד לתיאום, 22.3.1951, עמ' 5, אמ"י, 5795/8561.

57 על המדיניות המפותלת כלפי העלייה הרומנית בשיא תקופת העלייה ההמונית, ראו: הכהן, עולים בסערה, עמ' 66-71. אולם, היחס השתנה לאחר מכן. ראו למשל: פרטוקול הנה"ס, 7.5.1952, עמ' 13, אצ"מ, S100/941; פרטוקול המליאה של הנה"ס, ישיבה ג', 2.7.1953, עמ' 58, אצ"מ, S100/948. ראו גם: התייחסותו המפורשת של גולדמן להבדל בין העלייה מרומניה לעלייה מצפון אפריקה, צור, קהילה קרועה, עמ' 350.

העדתי, היו רבים שהיו מביטים בעין יפה אפילו על גל בעייתי שכזה. ההסתייגויות מן הרומנים רבות ככל שהיו לא הגיעו לרמת ההסתייגויות מן המרוקנים או מן העירקים. על רקע נורמות המחשבה וההתנהגות המקובלות בנושא העדתי – ובניגוד לאיראליים הציוניים – נוצר אפוא מניע להפריד בין העלייה הרומנית לבין העלייה הצפון אפריקנית, אף על פי ששתיהן נתפסו כגרועות, וניתן היה אפילו להציג את העלייה הצפון אפריקנית כעולה מבחינות מסוימות על זו הרומנית. השוואות כאלה, דרך אגב, היו חביבות על רפאל, מסיבות מובנות,⁵⁸ אך גם הוא חפץ בעומק לבו בעלייה רומנית גדולה, בין היתר מטעמים עדתיים. בנסיבות אלה נמצאה הדרך להעניק יחס מיוחד גם לעלייה הרומנית הנחשלת. רומניה הייתה מעבר למסך הברזל ואת כל העליות מהארצות הקומוניסטיות אפשר היה לתפוס או להציג כמעין עליות הצלה. מדובר היה בעליות מארצות שישאל לא יכלה לממש בהן את עקרון הבחירה של העולים בארץ המוצא ועל כן שומה היה עליה לפתוח את שעריה ללא הגבלה למי שהשלטונות נתנו לו לצאת. עם זאת בעיית הרווחה שהעלייה מרומניה יצרה הייתה גם היא מוחשית בשלב זה, אולי יותר מן השיקול העדתי הסמוי, והיה צורך להתמודד גם עם פן זה שלה. התוצאה הייתה שלעלייה הרומנית הוקצה בהחלטות סעיף נפרד כדלקמן: 'בקשר עם העלייה מרומניה, תהיה התייעצות מיוחדת בהנהלה ובמוסד התיאום, כדי לבדוק את האפשרות למנוע את הבחירה השלילית שנעשית כעת בנוגע למועמדים לעליה מארץ זאת'. היחס המיוחד לעלייה הרומנית הוצדק אפוא בכך שכלל העלייה ממזרח אירופה נתפסה כמעין עליית הצלה. מובן שההתרופפות בעניין ההצלה מארצות ערב עלולה הייתה לעורר את השאלה אם אין מן הדין לנקוט אותו יחס גם להצלה מרומניה. ואכן משהסתמנה מגמה זו הודיע בראגינסקי שאם מבטלים את הסעיף הנוגע לעליות הצלה מסוריה וממצרים צריך להוציא גם את זה הנוגע לרומניה,⁵⁹ ואולם איש לא התייחס לכך בהמשך והסעיף הנוגע לרומניה נשאר על כנו. במתח בין דרישות האתוס השוויוני לבין שתי הבעיות הדמוגרפיות הראליות, הישנה והחדשה, ניצחו הדרישות של הבעיות הראליות, כפי שהן נתפסו על ידי ההנהלה הציונית.

כללו של דבר, מניתוח ההגבלות על העלייה מצטייר בבירור אופיה של ישראל כארץ הגירה של לאומיות פזורה. מן הניתוח עולה כי מדיניות ההגירה של ישראל, להבדיל מארצות הגירה אחרות, צריכה הייתה להתחשב בשלושה גורמים מיוחדים: א. שיקולי הפוליטיקה של הפזורה היהודית כולה. ב. הקריטיות של המאזן הדמוגרפי בין יהודים לערבים. ג. האתוס הלאומי-האתני השוויוני. כל שלושת הגורמים יכלו להפריע להנהגה הלאומית לנהל מדיניות הגירה בהתאם לתפיסתה שלה את צרכיה ואת

58 ראו למשל: פרוטוקול הנה"ס, 5.11.1951, עמ' 13, אצ"מ, S100/937; פרוטוקול המליאה של הנה"ס, ישיבה ג', 2.7.1953, עמ' 57, אצ"מ, S100/948.

59 פרוטוקול הנה"ס, 18.11.1951, עמ' 5, אצ"מ, S100/937.

צורכי המדינה. בתהליך תיקון תקנות ההגבלה בתקופת העלייה ההמונית הסתמנו מכל מקום שני השיקולים הראשונים, ובמיוחד זה של המאזן הדמוגרפי, כחזקים יותר מהשיקול השלישי. יתר על כן, הסתמנה בבירור גם העובדה שהשתייכות העילית הוותיקה ואנשי ההנהגה למרחב פזורתי מוגדר, המרחב האשכנזי האירופי, הולידה תחושת קריטיות סביב המאזן הדמוגרפי היהודי-הפנימי. היה זה גורם נוסף שהנהגה האשכנזית התחשבה בו וכיוונה לפיו את החלטותיה.

החרדה החדשה לא הייתה משותפת לכל בני הלאום והיא נבעה ישירות מן המהירות והעוצמה שבהן השתנה המאזן הדמוגרפי הפנימי בין אשכנזים למזרחים. בשל המחויבות לאתוס הלאומי השוויוני והאחדותי נזקקה ההנהגה לתמרונים מתמרונים שונים כדי להסתיר את האמת, היינו שמוצא העולים העתידיים מדאיג אותה. בטקסט הסופי של החלטותיה נראה כאילו הצליחה הנהלת הסוכנות להיחלץ מן הקונפליקט בידיים נקיות. ואולם ספק אם ניתן היה להסתיר את האמת מאחורי מסך של תמרונים רטוריים. דומה כי במה שהעלה ניתוחנו על משקל הבעיה העדתית בפרשה אפשר היה לחוש גם ללא ניתוח דקדקני באזמל מדעי.